

В. Й. Башко

ШЛЯХИ ДОСЯГНЕННЯ ЗБАЛАНСОВАНOSTI ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються рівень збалансованості діяльності Пенсійного фонду України та головні чинники, котрі впливають на неї. З'ясовано, що в перспективі основним фактором посилення незбалансованості пенсійної системи стане різке порушення співвідношення між населенням працездатного і пенсійного віку. Розглянуто гіпотетичні шляхи протидії цим негативним процесам, зокрема розширення бази оподаткування, обмеження спеціальних пенсій, підвищення ставки ЄСВ та збільшення пенсійного віку. Виявлено, що в довгостроковій перспективі без збільшення загальноствановленого пенсійного віку зменшити розбалансованість пенсійної системи не вдасться. Порівняння співвідношення населення працездатного та пенсійного віку (з урахуванням міжнародного досвіду), а також співвідношення між працездатним періодом і середньою тривалістю життя після досягнення пенсійного віку за умови його збільшення в Україні та без нього дало змогу аргументувати висновки, наведені у статті. Для обох випадків зроблено прогноз пенсійних виплат та зростання державного боргу до 2030 р.

Ключові слова: пенсійна система, пенсійний вік, дефіцит, ставка відрахувань, коефіцієнт заміщення, державний борг.

Рис. 4. Табл. 1. Літ. 6.

В. И. Башко

ПУТИ ДОСТИЖЕНИЯ СБАЛАНСИРОВАННОСТИ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ В УКРАИНЕ

В статье анализируются уровень сбалансированности деятельности Пенсионного фонда Украины и главные факторы, влияющие на нее. Выяснено, что в перспективе основным фактором усиления несбалансированности пенсионной системы станет резкое нарушение соотношения между населением трудоспособного и пенсионного возраста. Рассмотрены гипотетические пути противодействия этим негативным процессам, в частности, расширение базы налогообложения, ограничение специальных пенсий, повышение ставки ЕСВ и увеличение пенсионного возраста. Определено, что в долгосрочной перспективе без увеличения общеустановленного пенсионного возраста уменьшить разбалансированность пенсионной системы не удастся. Сравнение соотношения населения трудоспособного и пенсионного возраста (с учетом международного опыта), а также соотношения между трудоспособным периодом и средней продолжительностью жизни после достижения пенсионного возраста при условии его увеличения в Украине и без него позволило аргументировать выводы, приведенные в статье. Для обоих случаев сделан прогноз пенсионных выплат и роста государственного долга до 2030 г.

Ключевые слова: пенсионная система, пенсионный возраст, дефицит, ставка отчислений, коэффициент замещения, государственный долг.

Vasyl Bashko

WAYS TO ACHIEVE BALANCE OF THE PENSION SYSTEM IN UKRAINE

The Pension Fund of Ukraine sustainability and key factors affecting it are examined in the article. It is revealed that the main factor of pension system imbalances in perspective will be a sharp decline in the ratio between the working age population and elderly population. There are considered hypothetical ways of countering these negative processes, including broadening the

© Башко В. Й., 2015

tax base, limitation of special pensions, increasing the rate of contribution and the retirement age. It is established that in the long term period pension system imbalances will grow if the retirement age remains the same. Conclusions are formulated based on comparison of population in employment and retirement age as well as the ratio between expected period of employment and life expectancy at retirement in terms of raised retirement age in Ukraine and without it. The forecast of pension payments and increase in public debt is conducted till 2030.

Keywords: pension system, retirement age, deficit, deduction rate, replacement rate, public debt.

JEL classification: H55, H61, H63, J26.

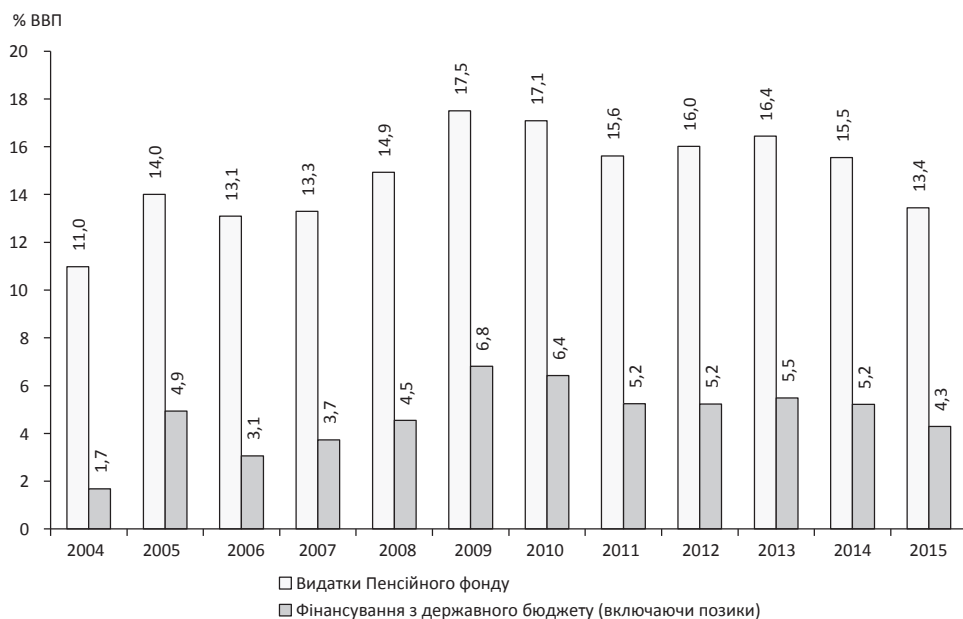
Необхідність реформування пенсійної системи України стала очевидною після 2009 р., коли пенсійні витрати досягли одного з найвищих рівнів у світі — 17,5 % ВВП, з яких 6,8 % було профінансовано з державного бюджету. У 2011 р. до пенсійного законодавства внесено зміни, які, з-поміж іншого, передбачали поступове підвищення пенсійного віку до 60 років для жінок у 2021 р. та страхового стажу на 10 років, що дало змогу обмежити, однак не припинити зростання пенсійних витрат (рис. 1). У 2015 р. уряд знову був змушений переглянути пенсійне законодавство, що надало можливість вперше з 2004 р. запланувати зниження витрат Пенсійного фонду України до 13,4 % ВВП. У пакеті змін, пов'язаних із пенсійним забезпеченням, у 2015 р. розглядалися пропозиції щодо підвищення загального пенсійного віку до 65 років, але через негативний резонанс у суспільстві уряд поки відмовився від цього. Проте зазначене питання залишається актуальним, і вирішувати його потрібно задля розвитку національної економіки.

Стаття продовжує вивчення проблеми розбалансованості пенсійної системи, висвітленої у публікаціях [1; 2], а також у працях таких науковців, як Е. Лібанова [3], В. Мельничук [4] та ін. Метою статті є врахування всіх сучасних тенденцій та змін пенсійної системи, котрі відбулися протягом останніх років, для надання актуальних висновків і пропозицій щодо зменшення її розбалансованості.

У світовій практиці існує три рівні пенсійного забезпечення: державна солідарна та накопичувальна системи, а також приватна, як правило, добровільна система. Накопичувальна система, яка поки не діє в Україні, передбачає, що відрахування спрямовуються до державного накопичувального пенсійного фонду, інвестуються в інструменти фінансового ринку та використовуються для пенсійних виплат при виході на пенсію особам, котрі здійснювали відповідні відрахування.

Солідарна система передбачає, що поточні відрахування працюючих осіб спрямовуються на виплату пенсій особам, які вже досягли пенсійного віку, а при виході на пенсію осіб, що здійснювали поточні відрахування, джерелом їхніх пенсійних виплат стануть відрахування наступних поколінь.

На початку ХХ ст., коли формувалася солідарна система державного пенсійного забезпечення та спостерігався стійкий природний приріст населення, це давало змогу перерозподіляти доходи, створювані працюючими поколіннями,

Примітка. Дані щодо ВВП визначені за СНР — 2008 р., і в 2014 та 2015 рр. наведені без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: звіти та плановий кошторис Пенсійного фонду України.

Рис. 1. Видатки Пенсійного фонду України та його фінансування з державного бюджету в 2004—2015 рр.

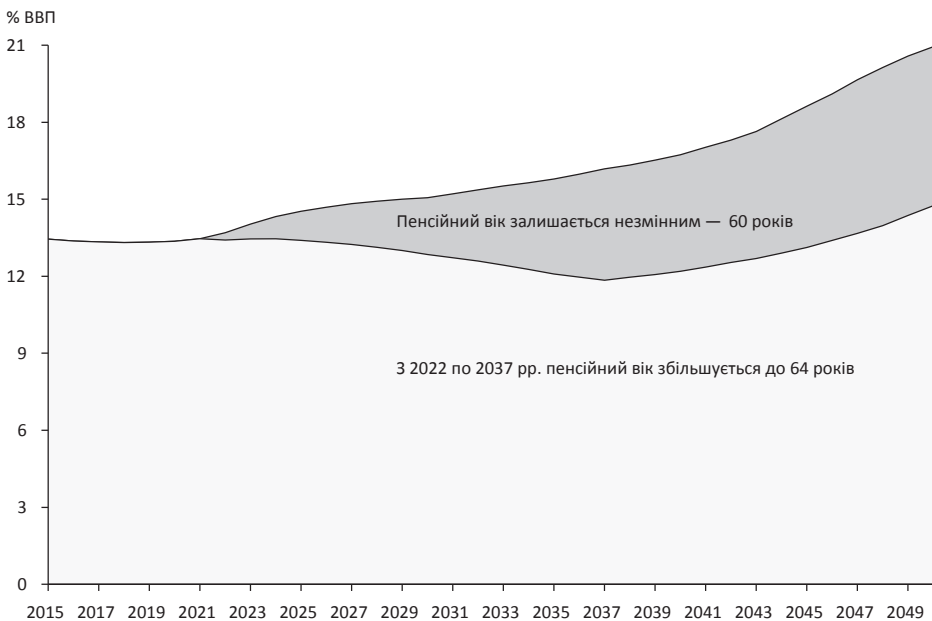
на користь пенсіонерів за рахунок встановлення меншого віку виходу на пенсію, нижчих ставок відрахувань до пенсійних фондів і вищого коефіцієнта заміщення (співвідношення між середньою заробітною платою та пенсією), ніж це було необхідно, аби досягти рівності між розміром внесків і пенсійними виплатами протягом життя людини.

Однак із часом норма народжуваності у багатьох країнах знизилася до рівня, за якого не забезпечується й навіть просте відтворення. Поліпшення медичного обслуговування та підвищення якості життя населення також сприяли зростанню середньої тривалості життя, що, звісно, потребувало збільшення пенсійного віку. На ці заходи уряди йшли неохоче. Деякі розвинуті країни проводили активну імміграційну політику, що давало можливість компенсувати зниження рівня народжуваності, відмовитися від підвищення ставки обов'язкових відрахувань до пенсійних фондів та зменшення коефіцієнта заміщення. Більше того, окремі держави протягом 1975—1990 рр. навіть знизили вік виходу на пенсію.

У зовсім іншій ситуації опинилися пострадянські країни (зокрема Україна), де зниження рівня народжуваності збіглося з масовою еміграцією населення після розпаду СРСР. Як наслідок, пенсійна піраміда почала руйнуватися

з усіма можливими наслідками. Дії урядів більшості цих країн спрямовувалися на збільшення розмірів відрахувань до пенсійних фондів та зменшення пенсійних виплат, що лише частково розв'язувало проблему невідповідності віку виходу на пенсію демографічним змінам. Результатом останніх стало нарощування дефіцитів державних пенсійних фондів. Якщо на початку 2000-х років в Україні з'явилися певні ознаки цих процесів, то найвідчутніші наслідки очікуються вже у найближчій перспективі.

За даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, співвідношення між населенням працездатного (від 20 до 60 та 57 років) і пенсійного віку в 2015 р. становитиме 2,28 і залишатиметься сталим до 2022 р. за рахунок підвищення з жовтня 2011 р. загального пенсійного віку для жінок на 6 місяців, завдяки чому розмір пенсійних видатків вдасться утримувати на незмінному рівні. Проте, як свідчить демографічна ситуація в Україні, співвідношення між населенням працездатного та пенсійного віку надалі погіршуватиметься — з 2,28 у 2021 р. до 1,46 у 2050 р. За інших рівних умов пенсійні видатки зростуть у 2050 р. до 21 % ВВП (рис. 2), обсяг фінансування з державного бюджету — до 11,5, а державний борг — до 140 % ВВП. Із таким рівнем пенсійних видатків та борговим навантаженням перспективи національної економіки не викликають надії.

Джерело: побудовано за власними розрахунками (<https://drive.google.com/file/d/0B77RpzgBYGU1UHg2VU5HYzZENlk/view>) за даними Інституту демографії та соціальних досліджень (<http://www.idss.org.ua/monografii/popforecast2014.rar>).

Рис. 2. Прогноз пенсійних витрат солідарної системи в Україні

Серед можливих шляхів протидії загрозливим наслідкам процесів старіння населення для державних фінансів та економіки в цілому можна виокремити чотири варіанти.

1. Розширення бази оподаткування. Традиційно вважається, що майже всі проблеми пенсійної системи вдасться розв'язати завдяки детінізації заробітних плат і створенню умов для працевлаштування громадян, котрі нині працюють за кордоном. Обсяг заробітних плат, які виплачуються “у конвертах”, становить 10—13 % ВВП. Донарахування пенсійних внесків із цих доходів дало б змогу збільшити доходи від ЄСВ на 4—5 % ВВП. Ще близько 1,1 % ВВП вдалося б залучити за умови працевлаштування заробітчан в Україні й сплати ними податків. Загалом ідеться про 5,5 % ВВП. При цьому наявні чинники, які не дають можливості повною мірою використати цей потенціал:

— певний рівень тіньової економіки спостерігається і в розвинутих країнах, тому сподівання щодо залучення й оподаткування всіх виплат “у конвертах” є безпідставними;

— повернення заробітчан до України також малоімовірно, оскільки частина з них уже звикла до відповідних умов праці, що в середньостроковій перспективі навряд чи будуть запропоновані на батьківщині. Трудова міграція хоча і матиме тенденцію до зменшення, однак, як свідчить досвід Польщі та інших країн Східної Європи, певна частина населення все одно працевлаштуватиметься за кордоном;

— у ході скорочення виплат “у конвертах” та зростання офіційних заробітних плат розмір пенсій також збільшуватиметься з метою запобігання значному розриву між середньою заробітною платою та пенсією, що частково нівелює ефект від розширення бази;

— для певної частини неофіційних виплат відсутність нарахувань ЄСВ є ключовим фактором, а це робить виправданим неофіційне залучення працівників. За умови нарахування ЄСВ ця частина виплат не буде легалізована або взагалі зникне.

Отже, можна вести мову про позитивний вплив від розширення бази оподаткування, однак він буде не настільки відчутним, як очікується, тим паче, аби компенсувати дію негативних демографічних тенденцій. Отже, доцільно за рахунок розширення бази нарахування ЄСВ поліпшити збалансованість бюджету принаймні на 2,5 % ВВП.

2. Зменшення коефіцієнта заміщення для спеціальних пенсій та привілеїв раннього виходу на пенсію. Частково такі заходи були ухвалені в 2011 р., зокрема збільшено вік виходу на пенсію для чоловіків — державних службовців, науковців і народних депутатів до 62 років, зменшено розмір наукової пенсії до 80 % заробітної плати. На початку березня 2015 р. внесено зміни, які передбачають тимчасове скорочення виплат працюючим пенсіонерам, що отримуватимуть понад 1423 грн, на 15 %, і ліквідацію виплат працюючим

пенсіонерам, зайнятим на посадах, котрі дають право на призначення спеціальних пенсій (крім науковців та військових), відтермінування до грудня 2015 р. індексації мінімального розміру пенсій. На постійній основі збільшено на 5 років вік виходу на пенсію (для жінок) і робочий стаж (для чоловіків і жінок) за деякими категоріями працівників, що мають право на пільгову пенсію та пенсію за вислугу років, зменшено розміри спеціальних пенсій для державних службовців, народних депутатів, суддів, прокурорів і науковців до 60 % заробітної плати. Крім того, планується уніфікувати пенсійне законодавство й обмежити розміри спецпенсій (крім військових). Проте ефект від цих заходів для пенсійної системи буде, на жаль, невеликим, оскільки в загальній кількості пенсіонерів частка одержувачів таких пенсій не перевищує 1,7 %. Так, відповідно до даних меморандуму з МВФ [5], починаючи з березня 2015 р. за рахунок внесених у 2015 р. постійних і тимчасових змін вдасться зекономити 2,3 % ВВП. Однак після 2015 р. позитивний ефект від запланованого на постійній основі зменшення коефіцієнта заміщення для пенсіонерів, яким сьогодні нараховуються спеціальні пенсії, буде знівельовано у зв'язку із закінченням терміну дії тимчасових змін, внесених у пенсійне законодавство. У підсумку, за рахунок цих заходів у середньо- та довгостроковій перспективі збалансованість бюджету Пенсійного фонду України в кращому разі поліпшиться на 0,3 % ВВП.

3. Гіпотетичний варіант — збільшення ставок ЄСВ — не можливий, оскільки рівень податкового навантаження на витрати праці в Україні перевищує відповідні показники у розвинутих країнах. До того ж у суспільстві склалося стійке враження про надвисокі ставки оподаткування зарплатних доходів, у зв'язку з чим уряд планує зменшити ЄСВ (перше зниження наприкінці 2014 р. охопило обмежену кількість виплат і фактично не справило позитивного ефекту). Насправді податкове навантаження в Україні, хоча й перевищує середні показники в розвинутих країнах, далеко не найвище. Зокрема, непряма ставка оподаткування, визначена згідно з методикою Євростату, в Україні становить 37 % проти 39 % у країнах ЄС-18, 36 % у країнах ЄС-27 та 43 % у Бельгії. Податкове навантаження, визначене за методикою Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), в Україні сягає 41 % проти 36 % у країнах ОЕСР та 56 % у Бельгії [6]. Оскільки зменшення ставки ЄСВ на 1 в. п. призведе до скорочення надходжень на 0,3 % ВВП, зниження ставки ЄСВ на 5 в. п. — до середнього рівня в країнах ОЕСР зумовить зменшення доходів Пенсійного фонду України на 1,5 % ВВП.

4. Збільшення пенсійного віку. Внаслідок дії трьох зазначених чинників збалансованість пенсійної системи у середньо- та довгостроковій перспективі поліпшиться на 1,3 % ВВП. Проте цього не достатньо для нівелювання впливу негативних демографічних змін. До 2021 р. головним чинником, що обмежуватиме цей вплив, буде поступове підвищення пенсійного віку для жінок до 60 років, у зв'язку з чим загальний вік виходу на пенсію зросте з 58,4

року в 2015 р. до 60 років у 2021 р. Після цього дисбаланси пенсійної системи знову посилюватимуться. *Розрахунки свідчать, що для повного нівелювання ефекту від старіння населення необхідно протягом 2022—2050 рр. збільшити вік виходу на пенсію до 65 років. З огляду на середню тривалість життя в Україні навряд чи це можливо здійснити повною мірою, однак альтернативи помірнішому збільшенню пенсійного віку немає.*

Критики такої ідеї оперуватимуть низькою тривалістю життя в Україні. Справді, середня тривалість життя від народження становить 66,4 року для чоловіків та 76,2 року для жінок. Однак при актуарних розрахунках *слід урахувувати середню тривалість життя не від народження, а після виходу на пенсію і порівнювати цей період із періодом працездатності (з 20 років до досягнення пенсійного віку).* У разі збереження до 2030 р. пенсійного віку незмінним (60 років) співвідношення між працездатним періодом та середньою тривалістю життя після досягнення пенсійного віку буде одним із найнижчих і становитиме 2,04 (таблиця), а видатки Пенсійного фонду зростуть до 14,9 % ВВП (рис. 3).

Наведемо таке порівняння. Зазначений показник серед обраних у таблиці країн ОЕСР у 2030 р. дорівнюватиме 2,12. Якщо запланувати щорічне збільшення пенсійного віку на 3 місяці протягом 2022—2037 рр., пенсійний вік у 2030 р. становитиме 62 роки, у 2037 р. — 64 роки. При цьому в 2030 і 2050 рр. співвідношення між працездатним періодом та середньою тривалістю життя після досягнення пенсійного віку дорівнюватиме відповідно 2,31 та 2,44, а співвідношення між населенням працездатного й пенсійного віку 2,08 проти 1,5 без збільшення пенсійного віку. Навіть з урахуванням такого збільшення станом на 2030 р. це співвідношення в Україні буде нижчим, ніж в Угорщині, Данії, США, Норвегії, Великобританії та Ісландії, — країнах, де проблем, пов'язаних із незбалансованістю пенсійної системи, на порядок менше, ніж в Україні (див. рис. 3). Збільшення пенсійного віку дасть змогу до 2050 р. поліпшити співвідношення між населенням працездатного та пенсійного віку з 1,46 до 2,08 (рис. 4).

Крім того, збільшення пенсійного віку дасть змогу, починаючи з 2022 р., здійснювати відрахування в межах накопичувальної пенсійної системи, оскільки між 2025 та 2047 р. витрати солідарної системи зменшаться і в 2037 р. можуть досягнути мінімального рівня у 12 % ВВП.

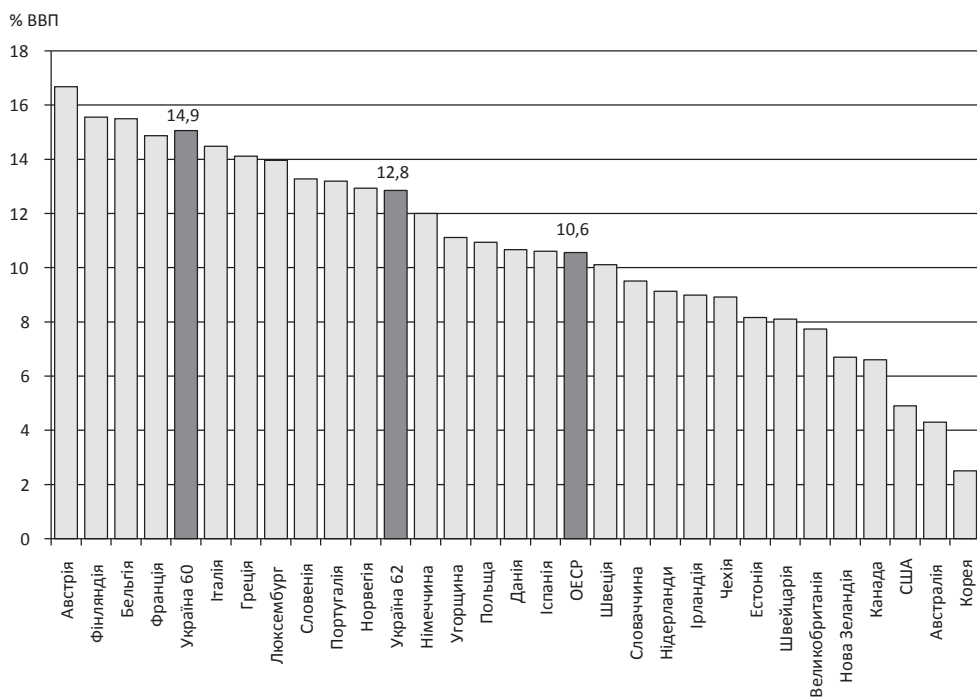
На жаль, сьогодні як у суспільстві, так і на державному рівні до кінця не усвідомлюється рівень загроз, пов'язаних із незбалансованістю національної пенсійної системи. Тому наприкінці 2014 р. було оприлюднено плани щодо зниження ставки ЄСВ до 15 %, а також робилися спроби відтермінувати дію норми стосовно підвищення пенсійного віку для жінок до 2022 р. (законопроект № 1086 ухвалено Верховною Радою України в січні 2015 р., але повернено Президентом України). Нині урядовці офіційно відмовляються від спроб

Таблиця. Заплановані/прогнозні показники віку виходу на пенсію, тривалість життя після досягнення пенсійного віку та співвідношення між ними у 2030 р.

Країна	Запланований вік виходу на пенсію		Тривалість життя після досягнення пенсійного віку		Працездатний період / середня тривалість життя після досягнення пенсійного віку		
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Середнє
Угорщина	65	65	14,5	19,4	3,1	2,3	2,71
Данія	67	67	15,8	19,6	3,0	2,4	2,69
США	67	67	16,8	20,1	2,8	2,3	2,57
Норвегія	67	67	17,3	20,8	2,7	2,3	2,49
Великобританія	66	66	17,5	21,1	2,6	2,2	2,40
Ісландія	67	67	18,3	21,1	2,6	2,2	2,40
Україна 62	62	62	16,4	20,3	2,6	2,1	2,31
Мексика	65	65	18,3	21,0	2,5	2,1	2,30
Португалія	65	65	17,8	22,1	2,5	2,0	2,28
Польща	65	60	15,6	24,9	2,9	1,6	2,25
Словаччина	62	62	16,6	22,0	2,5	1,9	2,22
Ірландія	65	65	18,5	22,5	2,4	2,0	2,22
Фінляндія	65	65	18,3	22,9	2,5	2,0	2,21
Нідерланди	65	65	19,0	22,0	2,4	2,0	2,21
Австралія	66	66	19,3	22,6	2,4	2,0	2,21
Чехія	63,5	63,3	17,8	22,3	2,4	1,9	2,19
Німеччина	65	65	18,7	22,6	2,4	2,0	2,20
Швеція	65	65	19,5	22,7	2,3	2,0	2,15
Нова Зеландія	65	65	19,7	22,6	2,3	2,0	2,14
Середнє	64,4	64,1	19,0	23,2	2,3	1,9	2,12
Італія	65	65	19,4	23,7	2,3	1,9	2,11
Канада	65	65	19,9	23,1	2,3	1,9	2,10
Іспанія	65	65	19,9	23,6	2,3	1,9	2,08
Україна 60	60	60	17,7	21,9	2,3	1,8	2,04
Австрія	65	63	19,5	24,6	2,3	1,7	2,03
Японія	65	65	20,3	26,0	2,2	1,7	1,97
Швейцарія	65	64	20,8	24,9	2,2	1,8	1,97
Корея	62	62	19,9	25,1	2,1	1,7	1,89
Греція	60	60	22,5	26,3	1,8	1,5	1,65
Люксембург	60	60	23,0	26,8	1,7	1,5	1,62
Франція	61	61	23,3	27,8	1,8	1,5	1,62
Бельгія	60	60	23,1	28,0	1,7	1,4	1,58

Джерело: складено на основі власних розрахунків та даних ОЕСР (http://www.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/pensions-at-a-glance-2011_pension_glance-2011-en).

підвищення пенсійного віку. Можливо, в непростий для України час справді недоречно провокувати суспільство планами щодо збільшення пенсійного віку, гостра потреба в чому постане з 2022 р., але й зволікати із цим питанням теж недоцільно. Найкраще рішення — повернутися до нього через два роки.

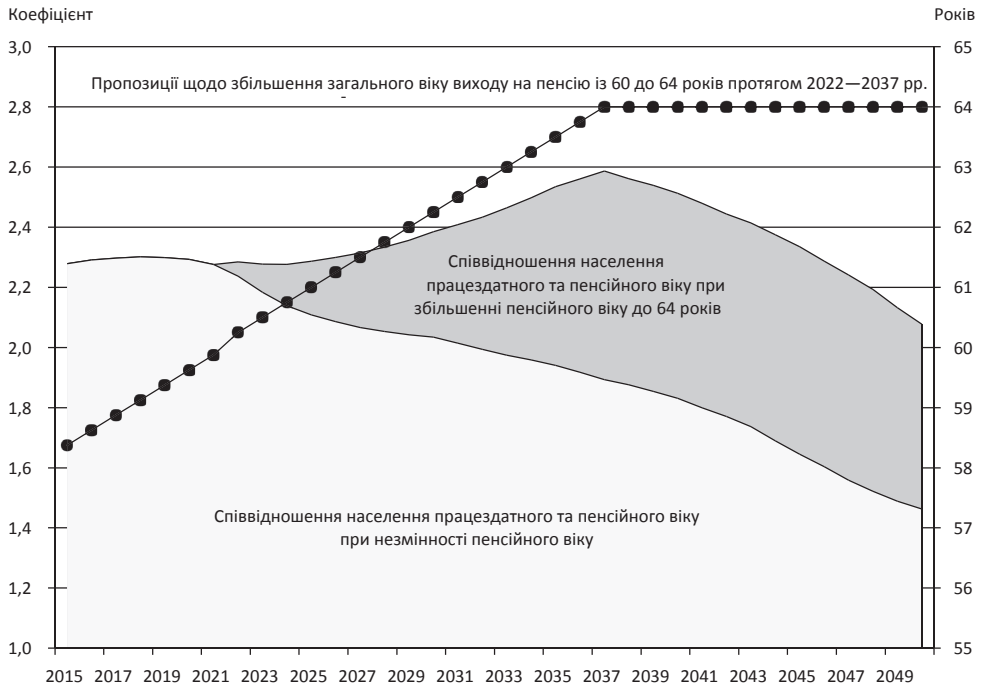
Джерело: побудовано на основі власних розрахунків та даних ОЕСР (http://dx.doi.org/10.1787/pension_glance-2013-en).

Рис. 3. Прогноз витрат системи державного пенсійного страхування у 2030 р.

До цього часу відновиться економічне зростання й знизиться рівень соціальної напруженості, тому негативне сприйняття таких змін буде меншим. До того ж дія норм стосовно підвищення пенсійного віку розпочнеться через 5 років і з дуже повільним кроком зростання (щороку на 3 місяці), отже, спротив осіб передпенсійного віку буде низьким або його не буде взагалі.

Наостанок варто зауважити, що збільшення пенсійного віку повинне розглядатися не як альтернатива вже запланованим урядом заходам із реформування пенсійної системи, а як додатковий інструмент підвищення її збалансованості. Без уніфікації пенсійного законодавства та подолання величезного розриву між звичайними та “спецпенсіонерами”, а також розширення, за рахунок тіньового сектору економіки, бази оподаткування, настільки непопулярна реформа, як збільшення пенсійного віку, буде, по-перше, не сприйнята суспільством, по-друге, недостатньою для повного збалансування пенсійної системи.

Водночас для позитивного вирішення окреслених питань уряд повинен готувати підґрунтя вже сьогодні. Потрібно інформувати суспільство про можливі

Джерело: побудовано на основі власних розрахунків за даними Інституту демографії та соціальних досліджень.

Рис. 4. Прогноз співвідношення населення працездатного та пенсійного віку

наслідки зволікання та пропонувати план дій на випередження. В Україні вже був стабільний валютний курс — спочатку “по 5,05”, а потім “по 8”, дешевий природний газ для населення за ціною на 70 % нижчою від цін на природний газ для населення у країнах Європи. Тепер, вочевидь, настала черга пенсійної системи, за якої “пенсійний вік змінюватися не буде”. Зрештою кожен потенційний пенсіонер має усвідомити, що чим швидше він піде на пенсію, тим менше шансів, що його діти житимуть у процвітаючій країні.

Список використаних джерел

1. Лондар С. А. Вплив фактора старіння населення на збалансованість державних фінансів в Україні / С. А. Лондар, В. Й. Башко // Фінанси України. — 2012. — № 5. — С. 27—39 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Fu_2012_5_4.pdf.
2. Лондар С. А. Вплив фактора вікової структури населення на збалансованість пенсійної системи у довгостроковому періоді / С. А. Лондар, В. Й. Башко // Фінанси України. — 2011. — № 10. — С. 44—58 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Fu_2011_10_5.pdf.

3. Національна система загальнообов'язкового державного соціального страхування: сучасні проблеми та стратегія розвитку : монографія / Е. М. Лібанова, В. М. Новіков, О. В. Макарова та ін. ; НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. — К., 2006. — 180 с.

4. Мельничук В. Г. Тенденції розвитку пенсійної системи України / В. Г. Мельничук // Фінанси України. — 2010. — № 4. — С. 66—76 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Fu_2010_4_8.pdf.

5. Ukraine: Request for Extended Arrangement Under the Extended Fund Facility and Cancellation of Stand-By Arrangement-Staff Report; Press Release; and Statement by the Executive Director for Ukraine / IMF [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.imf.org/external/pubs/cat/longres.aspx?sk=42778.0>.

6. Башко В. Зниження ставки єдиного соціального внеску: за і проти / В. Башко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/finances/znizhennya-stavki-yedinogo-socialnogo-vnesku-za-i-proti_.html.